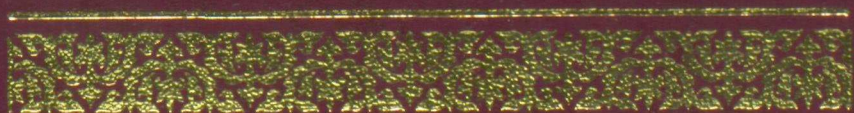

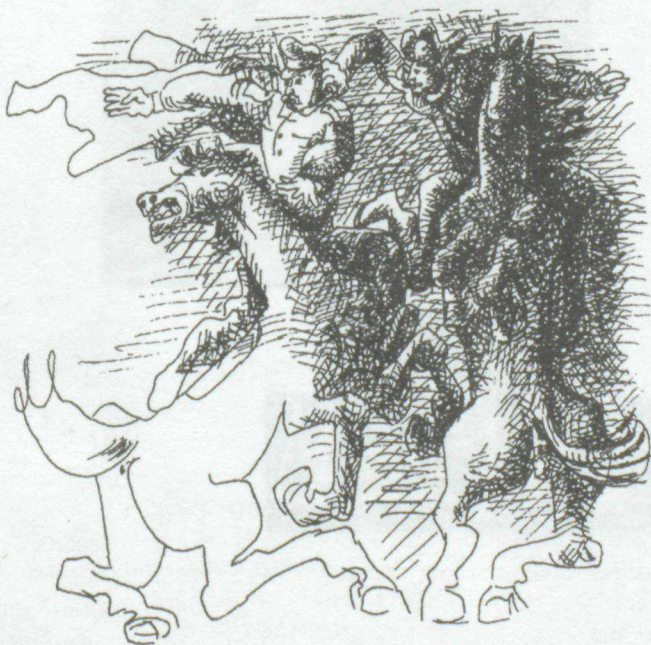
Мұхтар ӘУЕЗОВ

ҚИЛЫ
ЗАМАН

Қарқара-90

(1916-2006)

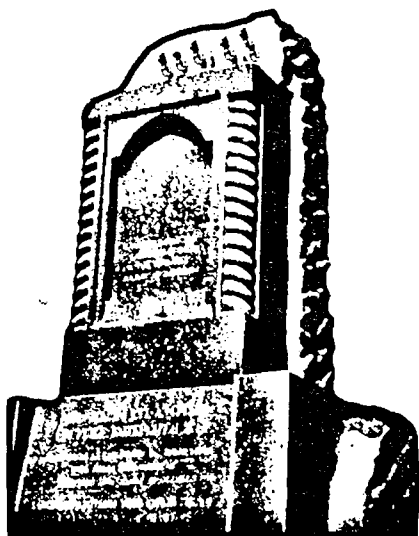
**Ұлы суреткердің аталмыш туындысы
Ата тарихымызға ерлік пен елдіктің
ерен үлгісі болып енген атақты
Қарқара көтерілісінің 90 жылдығына
орай қайыра басылып отыр.**

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL: 773-936-3000

Мұхтар Әуезов

**ҚИЛЫ
ЗАМАН**

“Ал-Арыс” баспасы —
2006 жыл

ББК 84 Қаз 7-44
Ә 82

Құрастырған — Нұрлан ОРАЗАЛИН

ӘУЕЗОВ Мұхтар.

Ә 82 Қилы заман. *Повесть.* — Алматы: “Ан-Арыс” баспасы, 2006 — 192 бет.

Қазақтың ұлы суреткері Мұхтар Әуезовтың отызға толар-толмас жасында жазылған бұл повесінде қазақ халқының тарихына 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі болып енген, Қарқара жерінде өткен қасіреті мол қанды оқиға жан-жақты көркем баяндалады. Әлем әдебиетінің алтын жауһарларынан саналатын бұл шығарма 1927 жылы жазылған.

Кітап қалың оқырманға арналады.

ISBN 9965-00-974-0

Ә $\frac{4702250200}{00(05)-06}$

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 9965-00-974-0

© Әуезов М., Қызылорда, 1928 ж.
© “Ан-Арыс” баспасы, 2006 ж.

ҚИЛЫ ЗАМАН (АЛҒЫСӨЗ ОРНЫНА)

Салт атпен сапар шегіп келе жатқан қарияға бейтаныс бозбала жолықты делік. Өз көзіне өзі сенбесе де, әлде бір соншалық жақын танысын шырамытқан қалыппен, жас жігіттің бетіне қадала қарап, кенет дауысы дірілдеп: “Япырау, атам заманғы жоғалтқан жүйрігімнің көзіндей жылы ұшырап кеттің ғой, қайдан жүрсің, балам?” десе, есіне бәрі бірден түсері хак: өзінің жас шағы, мынау ұлы айнымай тартқан баяғыда кеткен досы, сол жол, сол ат тұяғының дүбірі мен айдарынан ескен жел, сол дауыстар, сол пішіндер...

Бүгін, “Қилы заман” повесін қайталап оқығанда, менің де солай дер шағым екен-ау, өйткені қазір мен, жас жағынан болса да, сондағы, жиырмасыншы жылдардың аяқ шеніндегі, жас жазушы Мұхтар Әуезовтің әкесінің болмаса да ағасының жасында екенмін.

Таңғаларлық бір жағдай — бұл повесть жазылғаннан қырық бес жылдан соң, авторы қайтыс болғаннан көп жыл кейін оқырмандарына алғаш рет ұсынылып отыр.

Шығарма оқырман қауымның құзырына жазушының көзі тірісінде ұсынылуы бір басқа да, ал өлгесін, өзі жоқта ұсынылуы екінші басқа. Және бұл өзі ертерек жазылған, тіпті ең алғашқы шығармалардың бірі дерлік дүние. Және әдебиет табалдырығын ешкім де бірден ұлы жазушы болып аттамайтындығын түсіне тұрсаң да, тәуекелмен айтсақ: Әуезов есімін әрқашан дүние жүзі классиктерінің қатарында, мәңгі өлмес “Абай жолы” эпопеясының шыңында көру оқырман қауымның санасына әбден сіңген.

Алайда “Қилы заманды” оқып шыққан соң Әуезов творчествосына табынушылар журнал редакциясына ризашылық рахметін айтар деп сенемін. “Су анасы— бұлақ” дегендей, онсыз ұлы өзен бола ма? Демек, “Абай жолына” дейін де Әуезов айтулы шебер болатын. “Қилы заман” Әуезовтің “Абай жолынан” көп бұрын, сол кездің өзінде-ақ, кең тынысты эпикалық баяндау формасын игергендігін дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда “Қилы заман” —

кейін Әуезовтің телегей-теңіз эпопеясын тудырған ең алғашқы қуатты арналардың бірі.

Дегенмен де әр шығарманың өз орны бар ғой. Сонау өткен жылдарда жас Әуезов жазған осы бір қиян-қилы қайғылы повесть — жазушы талантының революциялық қалыптасуының айқын мысалы. Міне оқырмандар назарын повестің дәл осы революциялық мазмұнына аударсам деп едім. Царизмге, оның зорлықшыл аппаратына деген өшпенділікті жас Әуезовтей соншалық суреткерлік нанымдылықпен көрсеткен, патшаның отаршылық саясатының безбүйрек қаталдығы мен айуандығын соншалықты ашына әшкерелеген, көшпенді халықтың өзіне жат патшалық әкімшілік жүйесін қабылдамауының табиғатын мол мысалмен ала отырып соншалық тереңдікпен ашып берген, сорына қарай көтеріліске шығып, сонысы үшін қан жоса қырғынға ұшырап, туып-өскен жерінен қуылған қарапайым халықтың қасірет-қайғысын ет жүрегі езіле отырып айтып берген мұндай шығарманы мен шығыс әдебиеттерінен сирек кездестірдім.

“Қилы заманды” оқи отырып, егер Октябрь революциясы болмаса көшпенді қазақтар мен қырғыздардың одан арғы тағдыры не боларын мезгіл өткен соң ойлаудың өзі қорқынышты. Айтуға аузым бармайды — мүмкін тіпті біз болмас та едік. Ал мәңгілік өмір сүргісі келмейтін халық бар ма? Тек жалғыз осы үшін — Октябрь революциясының Россияда туып, империялық отаршылықты талқандап, сол арқылы менің халықтарымды бір жола жойып жіберуден құтқарып қалғандығы үшін ғана мен өле-өлгенше революцияны мадақтап өтуге әзірмін және балаларымның балаларына: күніміздің туғанын Октябрден санандар! — деп өсиет қалдырамын.

Әуезов повесін оқи отырып, куәгерлердің әңгімелерін еске алдым...

Жазалаушылардан қашып құтылу үшін бүкіл халық боп қар кешіп, асулардан асканда, аналар ең алдымен сәбилерін аялап, сақтаған. Пулемет оқтары баудай түсіргенде, аналар сәбилерін кеудесімен қорғай құлаған. Сол қырғында сау қалған сәбилер қазір елу жастан әлдеқашан асып кетті. Көбінің есімдері сол қилы кезеңнің естелігіне Тенті (кезбе), Қашқын, Үркін деп аталады.

Сан алуан шапқыншылардың салдарынан босып, туып-өскен жерлерін тастап қоныс аударғанда көшпенділер үйір-үйір малын, дүние-мүлкін емес, үміт артқан болашақ ұрпағын — балаларын құтқарған.

Әуезов жазып отырған сол қанды 1910 жылы да қазақтар мен қырғыздардың ежелгі руларының алдында тағы да (қанша

рет десенізіші) не өмір сүру, не өлу, не туған жер топырағында қалу, не жат жерге жылысып қоныс аудару мәселесі тұрды.

Әуезов өзінің повесімен бізге, әсіресе жас ұрпаққа, Россияда советтердің жеңуінің біз үшін маңызы қандай зор екенін дүние жүзінің алдында артықшылығын қазір тарих өзі дәлелдеп беріп отырған СССР-дің құрылуының маңызы қандай зор екенін еске түсіреді. Өткендегі шексіз тұңғиық халық қасіреті мен біздің бүгінгі шындығымыздың арасы жер мен көктей, тіпті салыстыруға келмейтін категориялар. Бірақ сол өткеннің ішіндегі жақсылық жағы, жұрт еңсе көтеріп патшаның отаршылдық қанауына қарсы халықтың стихиялық толқуы, өз істерінің дұрыстығына көздері жетіп, еркіндікке ұмтылып, адам рухының соншалықты мол қуатын танытып, зорлық-зомбылыққа қарсы тұруы — таңқалуға болатын дүние және біз Әуезовпен бірге сол он алтыншы жылғы оқиғаның даңқын мадақтаймыз һәм қайғырамыз.

Меніңше Мұхтар Әуезов бәрінен бұрын өздерінің адамдық қасиеттері үшін бостандық, әділеттік үшін байырғы күрес сезіміне ерген халықтың стихиялық толқындарының пісіп, жетіп, қалыптасуын сәтті бейнелеген. Сол кездегі жас Әуезов мұны аса зор суреткерлікпен және тарих таразысы тұрғысынан, өз кезінің алдыңғы қатарлы, революциялық, таптық позициясы тұрғысынан жасаған.

Сондықтан да қырғынға ұшырауы алдын ала, айтпай-ақ мәлім болғандардың күштері тең емес күресін баяндайтын осы бір қайғы-қасіретке толы тарих біздің әрі жанашырлық, әрі сол адамдарға деген мақтаныш сезімімізді қозғайды.

Жоқ, адамзат тарихында күшпен басылып тұншықтырылса да, бостандық үшін құрбандыққа барып, бас тіккен батырлықтың, трагедиялық әсемдіктің символы ретінде сан ұрпақтың есінде өшпес із қалдырған көп-көп көтерілістер. ереуілдер, бүліншіліктер сияқты, самодержавиеге қарсы халық кегінің бұл буырқанысы да текке кеткен жоқ. Мұның бәрі де адамзат қоғамына әлеуметтік және тарихи сабақ болды.

Әуезовтің “Қилы заманы” — патшалық Россия халықтардың түрмесі болғандығының, Россия империясының барлық жерінде әлеуметтік революция қажет болғандығының, біздің заманымыздың шындығы — халықтар арасындағы қарым-қатнасты дамытудың бірден-бір дұрыс

жолы социалистік интернационализм екендігінің тағы бір айғағы болды.

Әуезовтің повесі оқырман көңілінде әрқилы сезімдер туғызады. Әуезовтің сол бір кезеңдегі өмірді терең біліп, шабытпен жазған бұл дүниесінің көркемдік ерекшеліктері хақында әлде де көп нәрсе айтуға болар еді. Мәселен, табиғатты, тұрмысты, Қарқара жәрмеңкесін адамдардың портреттерін бейнелеуде Әуезовтің шын мәніндегі Рабле қаламына лайық шырын шеберлігі жөнінде айтпай кету қиын-ақ... Ал жәрмеңкеде пристав Ақжелкенің қасында жүрген тілмаш қазақтар мен патшаның итаршы-жалдаптары, халқын сатқан арсыз, азғын байлар туралы соншалықты жеркенишпен өлтіре шенеп жазғанын айтпай кетуге тіптен болмайды. Өзінің туған халқынан жеріп сырт айналып ақжелкелердің артына кіріп, мазағына мәз боп жүрген бұл сияқтылар жайында тіпті сонау Дантенің айтып кеткені дәл келеді.

*Мұндайдарды аспан қабыл алмады,
Тамұқ екеи, ол да бұған арланды.*

Иә, сүйікті жазушы және лұғатты ұстаздың беймағлұм туындысымен қайта кездесу әрі ауыр да, әрі қуанышты да. Қуанышты болатыны — бұл оқырман қауым күтпеген кенет кездесу, ұлы жазушының ертеде жазған тағы бір шығармасын тағдыр әкеп табыс етіп отыр, ал ауыр болатыны — авторының арамызда жоқтығы.

Сондықтан да, Мұқтар Әуезовтің “Қилы заманына” алғысөз жазу үстінде мен сан килы сөзім құшағында отырмын. Бейне бір иссіз сөйгүлікті үлкен жолға салып жіберген сияқтымын. Міне, шапқанда кедергі болмасын деп, тізгінін түріп, үзенгілерін қанжығаға қайырып байладым да, өйт, жануар, шүү, дедім: “Есен-сау бол, тарлан тұлпарымның көзі! Жер танабын қуыра шап! Шындық шырқай берсе екен!”

Және де ұзаған сайын оның артынан қарап тұрып, ойға қаламын: жақсы адам иссіз шауып бара жатқан сені көргенде сөт сапар тілейтін шығар-ақ. Ал сенің сайлы ер-тұрман, өззелдеріңе қызығып, шылбырыңа жармасқысы келген жан ешкімнен ешқашан да алғыс — рахмет ести қоймас...

Шыңғыс АЙТМАТОВ,

*Лениндік және КСРО Мемлекеттік
сыйлықтарының лауреаты.*

“Новый мир” журналы,

1972 жыл (№6)

КИЛЫ ЗАМАН

Повесть

I

Белгілі 1916 жылдың жазы еді. Жаз жауынды, мол сулы, қалың шалғынды, қызықты. Қалың Албанның ертегідей бай, сұлу жайлаулары: Үш Мерке, Дөнгелек саз, Үш Қарқара, Сырт, Лабас — жайлау күндерінің жасыл торғын шымылдығы, көк жібек бесігі сияқты. Тіршілік молдық, бақыт, байлық қызуымен буы аспанға шығып жатқан өмір жәрмеңкесін көрсеткендей. Жаз күндерінің жарастығы мен қызығы қыр баласын мас қылғандай жалынды, желікті.

Шалқыған, көрнекті, мол дүниенің тірі пішінді белгісі сияқтанып Қарқара жәрмеңкесі қайнап жатқан.

Жәрмеңке ашылғалы айдан артық болса да, қызуы мен желігі әлі басылып болған¹ жоқ. Қайта, күннен күнге етек алып, өршіп, дәуірлеп келе жатқан. Жәрмеңке — тоғыз жолдың түйіскен жері. Бір шеті үлгілі орыс қалалары болса, екінші жағы — Құлжа, Қашқар, Хиуа, Бұхар, Самарқан, Ташкент. Бәр-бәрінен неше алуан қазына шүмектеп² күйғандай болып Қарқара жазығына ақтарылып жатыр. Жауын артынан Алатаудан аққан селдей болып сауда пұлы іркілмей төгіліп жатқан. Талай сан қостармен келген мың-мыңдаған қойлар Қарқара жазығын быжынаған ақ құрттай басқанына бірталай замандар болған.

Сондай қалың қос-қос жылқы, табын-табын сиырлар да Албан жайлауларын онды-солды шиырлап қаптаған. Аясы аз ғана Қарақара жазығы иін тірескен малдан беті-жүзін көрсетпейді. Қаптай басқан тұяқтан қабырғасы қайысып тұншыққандай, ауыр күрсініп ыңыранғандай.

Тоқтаусыз ағын ертелі-кеш қарлы таудың арасындағы қырғыздан, төскейдегі қазақтан — жәрмеңке қазанына төрт тараптың барлығынан шүмектеп күйғандай болып, мал баласын тізіп әкеліп жатыр.

Қалың рудың мол жиылған ортасы — Қарқара. Байлықтың ұлы өрісіне жеткен кең қолтық, мол қолды, аңқау

бай ел: Албан, Бұғы. Жәрмеңке жыл он екі айда бір-ақ болады. Болғанда, молынан болады. Үш-төрт ай бұл жәрмеңке бойы аспан атып дәурен сүреді. Сол кезде жылдық керегін Албан баласы осы жәрмеңкеден күреп алады.

Өзі бай, өзі көп сауда істеп, көп керегін алатын қалың ел болғандықтан, саудагердің иісшіл тұмсығы бұл елдің ортасын ерте күннен таңдап алған.

Өріске шыққан қойдың иісін сезіп, желге қарсы тұмсығын төсеп, ішін тартып, жер тарпып, бет түзеп, жота-жотадан қарауыл қарап, торуылға шыққан қасқырдай аш пейілді жалаңқая саудагер боркемікті, батпан құйрықты Албанды бекерге таңдаған жоқ. Сауырынан басып жүріп, семізі, момыны, тәттісі осы болатынын жақсы білген, әдемі таныған.

Қазір де құмырсқаның илеуіндей болып быжынап, жыбыр-жыбыр қағып бүлкілдеп, қызара бөртеп, ажарланып, күннен күнге қарнын қампитып келе жатқан жәрмеңке сол қазақ даласын торуға шыққан жайындай болатын. Көгенге кірген борсықтай байлаулы бағланның май құйрығына тұмсығын тығып, сауыры бүлкілдеп қана жылыжұмсағын соруға болатын.

Бай, момын елдің мол денесі обырдай болып обып жатқан қомағай ұртқа бойындағы тәтті дәмдісін иігендей төсеп жатыр. Ақ шелегі түскендей ақтарылып, сүйсінгендей мекірене түсіп, сүтті желінін кергіге беріп тұр.

Қалауын тапса, қар жанады. Сүт алғыш кәрі биеші сияқты жақсы сауыншының қолы сыздаған емшегіне жабысқаннан бері қарай жайлау желіні семізі мен сұлуын, жорғасы мен жортақысын нөқталап, таңбалап, өз қолымен атқарып жатқан.

Саудагер сомасы қазақ даласына құда түсіп, құйрық-бауырды асап, аузы қанданып, қолы майланып, жонданып тұр.

Сібір, Түркістан, Қашқар, Қытайдың атырабындағы талай-талай үлкен қалаларда жарқыраған үлкен магазин, қатарланған мол сома, шалқыған қалың байлық иесі болған саудагер байлар болса — бәрінің бұл мырза құйрықтан ауыз тимегені жоқ. Мол емшекті бір сорып кеткенінің өзінде де, жерден алтын тапқандай көп қазынаны күреп әкететін.

Сондықтан дәндеген, жетіскен, түртіншектеп сауудың бабын білген саудагер бұл кезде қорланып толықсып болып, енді “пәлен байбатша”, “түген байбатшаның”

дәрежесіне жетіп, бұлдану, кергу, кесірленуді де тапқан. “Қайта келер есікті қатты серіппе” дегенді ол ұққан емес. Кезі келсе, суын ішкен құдығына түкіре кету бұйым емес сияқты болған.

Малға келген індет арқылы қан-жынға семірген төбет тоқтығына масайып, иесін қаппас па?

Бұрынғы бір кезде бір шолақ мәстекке жалғыз арбасын сүйретіп Әзібай, Әзіретқос келді, шөрдәрі, тотияйын, бұрыш сықылды көр-жерді “дүнием” қылып, итініп келген істік мұрын, шегір көз саудагер енді жоны шыққан кезде, алғашқы көрген жайлауға кергімесе, кесірленбесе бола ма? Өткен күні бүгінгі тоқ қарнына мазақ күніндей еске түспей тұра ма? Сондықтан ол өзін өсірген анайы желінді теуіп кетпей, қайтіп тұра алады?

Талай жылдар емізуге, семіртуге, кергіге түскен ел бауырының тозығы жетіп ашынатын, тарылатын күндері де жетіп еді.

Ел денесі саудагер сомасының бұзық ойнағын қалай көтерсе, қандайлық көнтерілікпен шыдап бақса, Қарқара жазығы да ұзын өлкесін басқан неше түлік қалың малға соншалық шімірікпей шыдауда.

Киіздей қалың көк шалғынды Қарқара жазығы ерте күннен Албанның құт-берекелі жайлауы еді. Мыңдаған жылқы, сан қора қой ала жаздай ірге аудармай жабысып, жалмап жатқанда, бұл жазықтың жібектей толқыған өскелең шалғыны сыр білдірмей шыдайтын, әрбір жауын екілендіріп, өршелендіріп түсіргендей құлпыртып, жетілтіп отыратын. Түн аса тыңайып, жетісіп қалатын құт даласы осы жәрменкедей мал кезіне әдейі арналып жаралғандай еді.

Астаудай көк жазыққа иректеп шимай салып, үлкен Қарқараның мөлдір сулы мол өзені ағады. Ол мың сан жан иесін шөлдетіп, тарықтырып, шалдықтырып көрген емес.

Жазықтың орта кезінде кара құрттай қайнаған жәрменке сол өзеннің жағасында. Базар ортасында өзін биік ағаш аспандатып көтерген ақ жалауда екі басты самұрықтың суреті желкілдейтін. Бұл қомағай қарынды, жалмауыз тілекті ертегі обырының айқын тұрған белгісі еді. Обырды туғызған ана жат пішінді, жалмауыз түсті ұлық. Соның айқын таңбасы — ертегі айдаһарындай екі басты, жайын түсті самұрық.

Бұның жәрменке басындағы тірі жүрген қолдары — атқан оқ, шапқан қылыш, жемқор, семіз қарынды пристав “Ақжелке” — Подпороков та, айналасындағы жорға құлдары — ұсақ төрешіктер, бұның ішінде қазақтан шыққан өңі жылтыр, қарны томпақ тілмаштар. Соңғыларда маңайына қарайтын екі түрлі көз бар. Бірі — жар төсегін арамдап қойған жүрісі сұйық тоқалдай жан-жағына жалтаңдай, жорғалай қарайтын жасқаншақ көз. Бұл — приставқа, судьяға, жәрменке ұлығына қарайтын көзі. Екіншісі — сыздана, кесірлене, керги қарайтын асқак, мақтаншақ, жемге қадалған қомағай көз. Ол — қазаққа, елге қарайтын көзі.

Бәрі де жәрменке ашылғаннан бері жоталанып, семіріп, қарталанып келе жатқан. Пристав тілмашы Жебірбаев орыс ұлығы мен екеуіне түскен малдан³ үш жүз қой, елу қараны кешегі күні жемтік жағалаған қарғадай айналасынан шықпай жүрген туысқандары мен өз елінің жайлауына қарай жүргізген болатын.

Бұлар саудагерді, елді, болыс, биді, жолдан тайған кедей-кепшік, момын, қалашыны — барлығын да атасының асындай оратын. Сондайлық күлге аунатып жеген күлді-көмештің алды кешегі кеткен мал еді. Енді бүгін жаңа екпінмен құдайдай сиынған приставына сеніп, елдің май қалтасына тағы да сұғанақ қолды сұқпақ болып, базар ортасындағы Ақжелке кеңсесіне тағы келіп еді.

Өне бойы тер сасыған семіз пристав, үлкен денесіне арта салған қылышы бар, түгін сыртына теуіп, алдында үндемей мөлиіп тұрған үш қазаққа тепсініп ұрсып тұр екен. Ұлығының машықты шабыты келіп тұрғанын жорға тілмаш тани кетті. Жем оралғалы тұрғанын иісшіл тұмсығымен сезіп қалды. Есіктен кіре ол да Ақжелкеге көзі түсісімен тез ғана түсін құбылтып, ұлығымен бірге дәл солша сызданып, ашулы түске мініп, қазақтарға оқты көзімен қарады.

Жорға тоқал күйірығын төсеуге әлдеқашан машықтанған. Оқығаны сол өнер сияқты. Талабы атаған мұратына жетіп еді. Жәрменкеден аз бұрын жолдас болса да, Ақжелке бұның бойындағы асылын ұғып, өзіне керек мөлшерге шейін жақындатып, жем сырына араластырып алған.

— Сен ақымақтар, жәрменкеге келген саудагердің алдынан шығып, қарсылық қыласың! Сендерге мұнда керектеріңді әкеліп беріп жатқан кім?! Саудагер болмаса,

сен Алматыға шұбар едің, олардың малын жерімізге түсті деп қуалайсың, сендерде жер бар ма? Жер патшанікі. Ол саудагер малы да патшанікі. Қазынаға, өздеріңе пайдасы тиетін — саудагер. Сен тұяқ ақы алғың келетін шығар. Мен саған көрсетемін тұяқ ақыны. Қазір абақтыға жатқызамын, — деп пристав тақтай теуіп, алдындағы қазақтарды ықтырып тұр екен. Тілмаш та келісімен ұлығының пішініндей ызғарлы пішінмен жаңағы сөзді аударып жатты. Орыс тілін шала-мұла ұғатын бір жауапкер жартысы қазақша, жартысын орысша:

— Тақсыр, жер патшанский екенін білеміз. Біздің бағып жүрген малымыз да патшанский... — дей бергенде:

— Оттама!.. Сөйлеме! Үшеуіңе бір айдан абақты кесемін қазір, — деп, отыра қалып қағазына қаламын сүйектетіп жаза бастады. Қолдан жасаған ашулы пішін, тікиген суық мұртының арқасында шын түйілген ыза сияқтанып, айдын беріп тұрды.

Арызшы үш момын қазақ, баяғыдан пара алғысы келген орыс ұлығының елге қараған пішіні осылай болатынын сезсе де, сыртына шығарып ешнәрсе айта алмай, әдеппен ғана тілмашқа қарап жалтақтап, көмек іздегендей болып еді.

Мұның пішіні де көпірстан суық болып, томсарып, сырт қарап тұрды.

Ұлық ашумен “протокол” деп атап қойып, жазып жатты. Қисынсыз зорлықтың оң-теріске қарамай, еріксіз көндіргісі келіп тұрғанын сезген арызшылар ішінен қатты наразылық қарсылығын ойлап, көңгісі келмегендей еді. Әсіресе, осы пішін өзгелерден гөрі жасырақ қара сақалды Қартбайдың түсінде айқын білінгендей болатын.

Ол өз кісілеріне айтқан болып:

— Бұлай болғанда, қазақ баласына кім жала жапса, соның өзі оң-терісіне қарамай, мақұл болатын болғаны ғой. Арызымыз тыңдалмай, ақ-қарамыз тексерілмей өле беретін болған соң, біз де бір, белгілі мұғтайым кісі де бір болғаны ғой⁴. Саудагер ноғай жамандайды. Біздің сөзіміз тыңдалмайды... — дегенде, тілмаш:

— Қой, сөзді қой, пысықсымасаңшы. Сен тентексің, — деп, ұлық жаққа жалтақтап, тұжырып қойды.

Алдыңғы жолдасының сөзі өз көңіліндегі мұңы сияқты болғандықтан, Құсайын қария:

— Біз қайда барып, кімге мұңымызды шағамыз? Ел сұраған ұлығы бұлай десе, қоялық... Мейлі, білгенін қылсын. Қайтейік... — деді.

Арызшылар біртіндеп даусын шығарып келе жатқанын байқап отырған ұлық қоздандырмай басып тастау үшін:

— Сендерде бас жоқ. Сендер ит, білдің бе?! — деп, Қартбайдың көзіне қадалып, сұқ қолымен нұқып тұрып сөйледі.

Қартбай бұл сөйлеп тұрған кезде көзінен көзін алған жоқ. Шын ашулы, ызалы сияқты еді... “Итсің” деген уақытта ұлық сөзімен жарыса:

— Сенің сүйдемейтін⁵ күнің болушы ма еді, ұлығымыз сен болған соң, осындайды еститінімізді білеміз... — дей бергенде, Құсайын ақсақал түртіп қалып:

— Қой, олай демегін... — деп ақырын басып қойды. Бұл уақытта ұлық көзі қызарып, шарасынан шығып, тасырайып, мұрты жыбырлап, танауы желбіреп ашуланып:

— Сен ит, мал жеріңе түссе, маған келіп неге айтпайсың? Сен Мұхамбеткәрім байбатшаның өзіне неге айтпайсың? Малшысын сабайтынды тапқансың! Мен саған көрсетемін қалай сабайтынды! Абақтыда танытамын мен саған кісі ұратынды! — деп жұдырығымен үстелді қойып қалып, ауыз үйдегі екі казак-орысты шақырып алды.

Қартбай жасыған жоқ:

— Мейлі, сенің зәріңнен қорқып жалына алмаймын, саудагер ноғай — бай, мен кедеймін... Ол қылған жақсылықты мен қыла алмаймын... Айтты не, айтпады не?! — деп, айдаған солдаттардың алдына түсіп бара жатып, сөзін тыймай⁶ айтып жатты.

Ұлық ақырып, әзірейілдей қадалып:

— Жап, аштан қама! Жоғалт көзін, — деп тақтай теуіп, көк көзі шаншыла қадалып тұрып, жазалыларды есігін шығарып әкеткенше зәрленіп тұрды да, олардың қарасы өшкен соң, тілмашқа бұрылып қарап: — Қарашы иттерді! — деп басын бұлғап, есік жаққа көрсетіп, жуасығандай пішінмен мұрнынан “пырс” етіп күліп қойды. — Бұлар шын антұрған көрінеді. Байбатша келіп кеткен екен ғой?! Кеше ашуланып, маған да келіп айтып еді.

Мыналарды біраз тыйып жіберу керек. Әйтпесе, жұрттың бәрі жеріме түсті деп қуалайтын болса, Қарқарада жәрменке де тұра алмас, — деді. — Бұлар шықпайды,

отырады, — деді де, артынан ұлық тілмашының күлімсіреп жорғалай қарап тұрған пішінін біраз оқығандай болып бағып тұрып, аяғында, тым-тырыстан соң келіп күліп жіберіп: — Жүз сом, білдің бе? — деп тілмашты арқаға қақты.

— Жүз жиырма бес, таксыр, — деп тілмаш сылқ-сылқ күлді.

Кешегі күні тілмашқа жолыққан Мұхамбеткәрім байбатша Ақжелкеге келіп еді. Бұның жәрмеңкeden алған қойы бірнеше қос болған. Жәрмеңке басы қалың малдың үнемі жатуына жайсыздау, тарлау болған соң, ол қойларын маңайдағы елдің жайлауына таман ауғызып жайғыза бастаған. Сол ретпен таратқан бір қора қой Қартбай, Құсайынның ауылының үстіне келіп жатып алып, бие бауын жеп, малына араласып, қара құрықты көбейткен соң, іргенді аулағырақ сал деп еді. Оған байбатшаның кесірлі малшысы көнбей, жіберген кісілерін боқтап жіберген соң, жанжал шығып, байбатшаның бір малшысын Қартбай сабатып жіберіп еді. Осы жайды айта келіп, ноғай байбатшасы барлық маңайдағы жайлауда отырған қазақ ауылдарын жамандап, неше түрлі қылмыстар тауып қиянаттаған. Бұдан былай бірен-саранын жазалап ықтырып қоймаса, ұдайы бөгет шығара беретінін айтқан. Және кетерінде дағды бойынша қоштасқан жерде конвертке салып бір пакет тастап кеткен. Ол сексен сом еді. Бұл бай өзге өзі сияқты саудагер байларша жүрген жеріндегі жемді аңсап отыратын ұлықтардың бәріне де осындай-осындайдан жерік асын асатып кететін. Содан көмейіне тас тығылғандай болып қалған ұлық қайтып оның үстіне шыбын қондырмай, алыстан абалап үріп⁷, өзгенің қарсылық қылықтарын бұның басына дарытпайтын.

Бірақ ежелгі дағды бойынша, екі жақты кезек жебейтін жарықтық, жүктің бір-ақ жағын ғана қанағат қылып отыра алмайды. Екі жағына кезек ауысып, ойнақшып отыру керек. Солайша, екі жаққа бірдей көз жібермесе, пристав Ақжелке бола ма? Қол жететін орайлы жер келгенде айналаны бірдей қармаса, бір ай ішінде үш жүз қой, елу қара жинала ма? Екі жақты қатар қармау үшін жаралмаса, оң қол, сол қол не үшін керек? Екі жақты адам екі жақты қылық қылмаса, толық адам ба? Бұның бәрін қазақ даласына талайдан кәрі жүріп, зәрі сінген Ақжелке жат сабағындай жақсы біледі.

Сондықтан ол жәрмеңкенің үнемі бабын білетін албастысындай болатын. Осы жорығына тілмаш қана үнемі епті болып оралмай жүр еді. Аяғында Жебірбаевтай серігі табылды.

Жанағы ісі, дағдылы заңы бойынша, белгілі кезек жолымен сол жаққа қарай атылған, екінші алымға қарай созылған қол болатын.

Қазақ шыдамайды, абақты — Ақжелкенің желісі сияқты үлкен сауын орны. Жатқандардың өзі болмаса, ағайыны, туғаны, елі келеді. Сонда, сонда... Ақжелкенің сенімін ел де, тілмаш та ақтайды.

Бірақ бұл жұмыс қазір емес. Оның беті белгіленді. Ендігіні екі-үш күннің ішінде өз пәтерінде тілмаш жайлап келеді. Жеңгетай сол арқылы күйек астымен келетін... Аз күнде істеледі. Енді қазір басқа жұмыс...

Бүгін почта келді... Басында Ақжелке ұққан жоқ еді, енді түсініп келеді. Түсінген сайын, ептеп мұрт астынан қомағай езу еріксіз ырсыып, сүйсініп келеді. Беті-түсі анық белгілі емес, бірақ бір үлкен мол батпан құйрық оралып келе жатқан сияқты.

Семіз, жуан, бай Албан түгеліп келіп, приставтың түпсіз терең қалтасына ақшасын, қазынасын ағылтатын сияқты.

Енді осыны келістіріп бастап, келістіре атқару керек. Бұл жаңа жарлық. Танертеңнен осыны еске алған сайын, приставтың жүзі жарқырап, сүйсінген күлкіге айналып кетуші еді.

Баяғыдан, жиырма жылдан бергі тәжірибесінен бұл біледі... Елге арналып жарлық шықса, әрқашан оның астарында келетін қатпар-қатпар қалтарысы, бұлтағы бар болады. Бой көрсетпей бұғып тұрып, түтікпен сорғандай ел қазынасын соратын ұры сай, әдемі жылға, бекініс орындары бар. Мына жарлық жарыққа шығып, іске асатын болғанда, бұрынғының бәрінен артық, бәрінен бай, қалың-қалың қазына ашылғалы тұр. Көрі қасқырдың түмсығы жанына жайлы тиетін шуаш иісті — қой құйрығының иісін сезіп-біліп, қуанып жайнап кетті.

Жарлықты оқып, артынан туатын қызыл-жасылды қызықтың шет жағасын пристав сездіргенде, қара пішінді тілмаш балқығандай масайрады. Бетіне бақыт, рақат нұры шыққандай болып дамылсыз күліп, өркештеніп кетті.

Бүгінгі күн кешке сағат төртте Албанның барлық болыстарын Ақжелке кеңсесіне шақыртқан. Сол уақытты екеуі де іштегі үлкен жұбанышпен асығып күтті.

Бұл хабарды Ақжелке жалғыз тілмашына ғана білдіріп қойған жоқ. Бүгін таңертеңнен бері кеңсесіне келіп-кеткен жәрмеңке басындағы ұлықтардың бірталайына да айтып, көрсетіп, оқып шыққан.

Солардың ішінде тілмаш сияқты үлкен серіктік қылып, оң қолы болып тұрған орынбасары Плотников деген уряднигі бар еді. Ұзын сақалды, иір бойлы, қазақшаға жүйрік урядник — әрқашан базарды аралап, қылмысты, жазалы болуға айналып, қылдан тайған адамды торып жүретін оң көзі. Елден бұрын Ақжелкеден жаңа хабарды есіткен сол болатын. Бірақ кеңсе сырын шетке шығармайтын сақ қарға, қуанышын ішіне тығып, қазір де базарда бұрынғыдан да асыра қырағылық көрсетіп, маңайын ықтырып қақап тұрған. Осы ретгі жәрмеңке басындағы судья, тергеуші, медицинский надзиратель бар — бәрі де Ақжелкеден жаңалық хабарын естіп, жанасқан жерде түмсығымен сүйкесіп, жай-күйді танысатын бір илеудің құмырсқасындай іштен ұғысып, бір-біріне ым қағып тарасқан болатын.

Жалғыз-ақ қазақ жайын тергеу, тексеру аркасында өзгелерден гөрі тереңірек білген тергеуші Ақжелкенің хабарын естігенде:

— Бұл жұмыс — қазақтың бұрын көрмеген ісі. Қымыз бен жайлау қызығында мал сияқты болып жүрген қазақ үкімет ниетін оңайлықпен түсінбейді. Еппенен жариялап, басынан елге әмірдің салмағын таныта, нығыз қылып білдіру керек деп ойлаймын... Сіз қалай қарайсыз, — деген.

— Әрине, әрине, мен де солай ойлаймын. Көп халықтың талқысына салатын қылмай, болыстарға ғана білдіріп, соларды қысып отырып, ұлық салмағын солар арқылы ел миына сіңіру керек. Болыстарды қысса, ел бірге қысылып, нұсқаған жолына түсетінін сіз бен біз білеміз ғой. Сондықтан болыстарды шақырмақшымын.

— Болыстарға: “Әмір осы. Осыны атқарасың. Қазақ ортасында қалайша тездікпен атқарып, оңай реттеуге болады, соны ғана ақылдасындар” деу лайық, — деген.

Жәрмеңке айналасындағы жайлауларында жиі отыратын Албанның басты адамдарының көбі күндіз жәрмеңке

басынан табылатын. Сондықтан бүгінгі приставтың шақырушылары Албан болыстарының бірталайын да базардан тапқан. Бұлардың кейбірі пұл ләпкелерінің алдынан табылды. Аттарын жүздеп, жетпіс-сексеннен тізіп тастаған базаршылардың ішінде түрлі пұлдар саудалап жүрген жерден кездесті. Кейбірі жәрмеңке басына тігілген боз үйлерде не қымыз ішіп, не болмаса карта ойнап, ішкілік ішіп, желік үстінде отырғанда табылды. Кейбіреулері дүкеннің асбұзылында шай-пай, сорпа яки сарттың мантысына араласып отырған уақытында кездескен.

Әрбір болыс өз елінің ішінде жеке дара шыққан жалғыз қошқар сияқтанып, өркештеніп жүрсе де, мынандай қалын топтың ішіне келіп, көп болыстан басқа әлденеше шенді, әмірлі ұлықтардың түрін, жүрісін көрген соң, өзінен өзі жасығандай бұғыңқы, бүрісіңкі еді. Ауылдағыдай әмірлі дауыспен айғырсымайды. Ешкімді тықсырмайды. Сөйтсе де, дәреже иесі ұлық болған соң, базарға өз елдерінен келіп жатқан қалашыларға төменшіктеп кішірейіп көрін бей, айдынды болып, нағыз ұлықша көріну керек. Ең болмаса, аулының момын, жуас, бұйығы кедей-кепшігінің көзін алдау үшін болса да, қасына тілмаш ертіп, мойнына дөңгелек сары жезді былғары сөмке салған атшабарын ертіп, кез келген бірен-саран би, қария болса, соларды қасынан шығармай, топырын, тобын молайтыңқырап, шоғыр болып жүргенді тілегендей болатын.

Қолында мөрі бар, жаман-жақсы болса да, жәрмеңке басындағы Ақжелке, урядник сияқты ұлықтармен таныстығы бар, кейбірінің тамырлық айқасуы да бар. Сондықтан бұндай болыстар жәрмеңкеде құр ғана қара құрық жасауға жүрмейді. Біреуді қырына алып кесір тигізіп, біреуді алқап қолтығына алып, құр жүрмес үшін, астыртын партия сыбырын да жасасып, қазір жау, қазір дос тауып, маңайын бықсытып, бүлдіре жүретін.

Тоғыз жолдың торабы сияқты қазақ бүліншілігінің аяқтан барып сарқатын жері орыс ұлығы болғандықтан, жәрмеңкеде жүрген болыстар арқылы да Плотниковтерге оралып қалатын түсімдер болушы еді. Осындай қылықпен әсіресе көзге түсіп, білікті болған болыс Рақымбай еді. Бұл — аз-маз орысша білетін пысықша жас жігіт. Ертеден ұлық қолтығына кіргіш, жағынғыш. Сондықтан жәрмеңке басындағы барлық болыстан Ақжелкеге жете танысып,

беделі артқан белгілірек болыс осы болатын. Әлі күнге ұлықтан үлкен, кесек жақсылық көрген жоқ. Бірақ жиында қазақ алдында “Рақымбайке” деп атын атаса, үйіне андасанда шақырып шай берсе, со да жеткен сый. Сол үшін-ақ Рақымбай ұлығының қасиетін ұғып, қадірлей білетін.

Ұлыққа өзгеден таныстығы артық, араласы көбірек болғандықтан, жәрмеңке басында бұның аты көп аталып, көтеріңкі, желіктірек болып жүретін болысы да осы еді. Аяғын шалжандай басып, тайтаңдап, маңайдан келген болыс, би, беделді қария, белгілі қажылар болса, бәріне де кес-кестеп сөйлеп, көлденең келіп орала беретін. Жайдары жүзді, жүйрік тілді айтқышсынып тұратын да әдеті бар еді.

Бүгінгі приставтың шақыртуы бұны сарттың асбұзылында тапты. Түс кезінде жақындағы жайлаудан келген бір старшыны қолына түсіп еді. Таңертең ауылдан келгенде, Рақымбай қасына қатыны мен ерке баласын ерте келген. Жорғақтап тұрған старшынға:

— Біздің қатын жәрмеңкеге манти жеймін деп келді. Сен бай елдің старшынысың, жүр, мантиға тойғыз, — деп, күнде осылайша әркімге өзін сыйлатып жүретін әдетпен, белгілі таныс сартының асханасына келіп, манти жеп, сорпа ішіп, қымыз ішіп, мақтана түсіп, дамылсыз күліп, желігіп отыр еді.

“Ақжелке шақырады” деген хабар қатын-баласының алдында естілгенде, көңіліне жайлы тиді.

— Біздің кәрі тамыр, не айтпақ, екен бұл... Атты тартшы, әй, — деп старшынға бұйрық етіп, кекірейіп барып атына мінді.

Бұл келгенде өзге болыстың бәрі кеңсеге жиналып қалған екен. Рақымбай есікке жақын отырған болыстардың бәрінен өтіп барып, Ақжелкенің қолын ұстап:

— Здрасти, — деді.

— Рақымбайке, келдің бе... отыр, — деді де, ұлық жүзіне сызданған суық ажар жиып алып, маңындағыларға қарады.

Қасында урядник, тергеуші, екі тілмаш отыр еді.

Жолдастары именгендей, үндемей ғана ұлықтың жүзіне қарады. Ел жиылып болып еді. Екі тілмаш жорғалақ, ел кісілеріне, болыстарға қарамайды. Ұлықтың ғана әрбір қозғалысын баққандай. Соған қарай артын тыға береді. Болыстардың ішінде бұлардың қол беріп амандасқаны

Рақымбай ғана болды. Оған Ақжелке қол бергеннен кейін, өздері ойысып барып, қолдарын берді.

Өзге болыстардың ішінде орнын таба алмағандай, әлденеге семіргендей қоразданып, қоқиланып барып Рақымбай отырды.

Болыстар саны он шақты еді. Бірақ әрқайсысының қастарында бірен-саран би, кандидат, тілмаш сияқтылары бар, сонымен жиыны елу қаралы кісі еді. Кеңсенің кішкене үйінде қысылып зорға сыйып отырды. Көпшілігі жерде малдас құрып, жүгінісіп отыр. Арасында жүреден отырғандары да бар. Бәрінің де бөріктері қолында, қолтығында.

Бір кезде үй әбден толып, шақырылған болыстардың көпшілігі жиылған соң, сыздаған жүзді, құбыжық мұртты Ақжелке даусын екілендіріп, жұртқа ала көзденіп, зілдене қарап сөз бастады.

Бірақ ежелден құр ұлықсып, құр ғана қазаққа қоқиланғаны болмаса, білімге де, орамға да, шешендік епке де оншалық дайыны мол кісі емес, сондықтан сөзді көпке сөзбай:

— Соғыс болып жатыр, көмек керек. Патша сендерге бұйырады. Елдің бәрі бейнет көріп өліп, қырылып жатқанда, сендер қымыз ішіп, жайлауда көшіп, қызықтап жүре беруге болмайды. Мынау бұйрық келді, тыңдаңдар, — деп алып, бұйрықты оқыды.

Бұйрықтың сөзі көп емес. Дәлелсіз, ынғайсыз, топас жазылған көп бұйрықтың біреуі еді. Бұны әдет бойынша Жебірбаев аудару керек еді. Бірақ ол, бірінші, орысша тілге олақтау, жазба сөзіне әсіресе шорқақ. Жем жағын жақсы қарастырса да, білім, сана жағын жадағай тастаған, әдіс, құлқын арамдығын ғана жақсы білген тілмаш. Мынау өте үлкен жұмыс. Приставтың өркештеніп, кергіп тұрып жариялайтын, патша атынан сөйлейтін үлкен соқталы ісі. Және өз тілмашы ел ортасында оншалық белгілі, абыройлы кісі емес, Албанға руы жат, бөтен жігіт болатын.

Сондықтан пристав екінші тілмашты ерте уақыттан әдейі шақырып алып еді. Ол тергеушінің тілмашы болатын. Күндіз көріскенде, оның төресі приставқа өз тілмашын өзі мініп жүрген атын ұсынғандай ұсынып, соны шақыртып алыңыз деп мәслихат берген.

Бұл тілмаш тілге жақсы, елге де салмағы бар, сырт пішінінде, мінезінде қазақ көзіне, ұлық көзіне де жайлырақ тиетін ажары бар Оспан деген жігіт еді.

Бойға сіңген дағды бойынша, қызметке кіріскеннен бергі көздеген нысана мал мен атақ, жылы, жайлы орын табуға ғана арналғандықтан, бұнда да сырт көрінісі болмаса, ішінде құралған негізді пікір, бағыт жоқ еді. Ел қамы, көп мұңы дегеннен, қалың жұрт тұрмысына жайлы, жайсыз болар ма деген сұрақтардан бұның басы да, жүрегі де аман болатын.

Соңғы заманда “қазақтан газет шығып, ел жайын жоқтайтын біреулер пайда болыпты” деген сөздерді бұл алыстағы өнімсіз бір сарын сияқты ғана еститін. Бойына бұндайдан дарыған ешбір әсер жоқ еді.

Соның жоқ болғаны қазіргі ел мен ұлық арасында тұрған халына үлкен жайлылық берді. Ол жарлықтың мағынасын, артқы түкпірін ойлап машақаттанған жоқ. Елге осы жарлық арқылы келетін ауырлық салмақ қанша болса да, ол қазіргі мүйнөтінде Оспан ойлайтын нәрселер емес.

Өзінің де бұл жарлық туралы толық естіп тұрғаны осы жер ғана болса да, шімірігіп сескенген жоқ.

Бұндағы жалғыз мазасыздық болса, ол қазір мына тізіліп отырған болыстар алдында, артында тікшиіп қадалып тұрған ұлықтарының алдында сүрінбей, қабынбай, тілмаштың міндетін жақсы атқарып шығудың ғана қамы болды. Ішінен арнаулы мұрат, мақсат сияқты тілегені де сол.

Тілмаш ұлығының күткеніндей, елге ұғымды қып, жақсы аударып тұрды. Жарлықта: “19 бен 32-нің арасындағы азаматты қазақ елі әскер керегі үшін тезінен жинап, өкімет қолына тапсыруға керек” деген. Бұл жігіттер соғысқа қару ұстап кірісетін әскер емес. Соғыс көмегіне күш қосатын бір жабдық есебінде майданның желкесіндегі қара қызметті атқарады. Жарлықтың бұл жерінде “тыл” деп жазылған сөз бар екен. Тілмаштың бұл бұрын естімеген, білмейтін сөзі еді.

Қызмет жөнінде алдынан кездескен бұндай бөгеттің тұсында ұлықтың көмегін сұрауға болады.

Сыншы, қатал ұлықтың алдында тіпті заржақтанып, суырылып, бар жайдың бәрін біліп қойған кісімсімей, білімге озамын дегенше, анда-санда одан төмен кісі болып та көрінген теріс емес. Әлсіз шала білімді, кішкене дәрежелі тілмаш өзінің пенде екенін білдіріп, ығы зор ұлығына артын тыға, көмегін сұрай, сүйене тұруы ұлыққа жағуға, жайлы тиюге, жақсы әсер етуге де болады. Оны қораздан-